

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VIII Yazı

Beləliklə, Xalxali aləmin nizamından, insanın başına gələn hadisələrdən söz açıb belə bir nəticəyə gəlir ki, həqiqi xoşbəxtlik Allahın iradəsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan Allah insanların alınına nə yazmışdırsa, o da olmalıdır düşüncəsindən çıxış edən Xalxaliyə görə, Allahın hikmətini insanlar anlamaqda acizdirlər, aciz olduqları üçün də dünyanın yaranması, təbiətin hadisələri, insanların öz başlarına gələn qəribə hərəkətlər barədə qəti bir şey demək olmur. Doğrudur, son zamanlarda elmin inkişafı ilə bir çox sirli, qaranlıq məsələlərə aydınlıq gəlmiş, bir çox şeylərin yaranma səbəbləri kəşf olunmuşdur, ancaq bütövlükdə daha çox şeylər var ki, filosoflarla alimlərin çəkdikləri əməklərinə, zəhmətlərinə baxmayaraq sirr olaraq qalmaqdadır. Xalxali yazırdı:

**Bu övzai görüb gəlmə sualə,
Təərrüz eyləyib çıxma cidalə-
Ki, hikmətlə xuda düzmiş nizamı,
Bu mətləbdə nə xoş yazmış Nizami:
'Cahan göz, zülf, xal və qaşdır,
Hər şey öz yerində gözəldir'.**

Ümumiyyətlə, Xalxalidə alın yazısına, qismətə inanıb Allah təvəkkül etmək inancı güclüdür. Ona görə, əgər insan biri kasıb digəri varlıdırsa, biri sağlam digəri xəstədirsə, biri kefi-damaqda o birisi müsibətdədirsə, buna şükür etməli və bu vəziyyəti ilə razılaşmalıdır. Xüsusilə insanların müxtəlif təbəqələr şəklində yaranmasının bir səbəbi vardır ki, bu da Allahın hikmətidir və ondan sual olunmaz. Xalxali yazırdı:

**Düşə dövlət fəqirü pəst əlinə,
Qılınc guya düşübdür məst əlinə.
Əgər münim kişi olsaydı zadı,
Tutardı aləmi şərri fəsadi.
Bunu çün anladın, ey mərdi-əgah,
Hamı işlərdədi əlhökmü lillah.
Əgər naxoş olursan, qədrini bil,
Balam, səbr eylə, açma şikvəyə dil.
Mərəz eyni səlahındır bu yerdə,
Düşünürsən gözündə vardı pərdə.
Ata övladını bisərfə vumaz,
Nihalin bağban bihadə qımaz.
Sənə Xalq atadan mehribandır,
Düşübsən özge fikrə nə gümandır.
Xudadan gəlsə bir cüzi-müsibət
Əlində, ya dilində var şikayət.**

Şübhəsiz, Xalxalinin bu fikirlərini, yəni bütün hər şeyi alın yazısına bağlayıb "Allaha təvəkkül" fəlsəfəsindən çıxış etməsini xeyli dərəcədə doğru hesab etmirik. Hər halda, belə düşünmək doğru deyildir ki, Allah insanları bilərəkdən varlı ya da kasıb yaratmış, eyni zamanda, birinə xoşbəxtlik, digərinə isə bədbəxt-

lik qismət etmişdir. F.Köçərlinin təbrincə desək, Xalxalinin bu düşüncələri həm də ona görə doğrudur deyil ki: "Haqq-taala hamı adamları bir halda, bir surətü heyətdə yaradıbdır və cümləyə ağıl, zehin və fərasət əta edibdir. İnsanı yaradanda birisinin alınına ağıl və birisininkinə rəiyyətlilik nişanəsi vurmayıbdır. Birini fəqir və birini münim yaratmayıbdır. İnsan arasında vüqaa gələn bu fərqü təfavüt, bu ədalətsizlik və ədavət insanın əməlidən, təməh və hirsindən törəyib zühura gəlibdir və necə ki, adamlar öz nəfslərinə və bətnlərinə qulluq edəcəklər, öz hirs və tamahlarına tabe olacaqlar, yer üzündən zülm və sitəm əksilməyəcəkdir. İnsanlar firqə-firqə olub, bir-biri

dən sonra Marağaya köçərək uzun müddət burada yaşayan Şükuhi haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə etiraz etdiyinə görə təqiblərə məruz qalmışdır. Hətta, bir müddət məmurların təqiblərindən yaxasını qurtarmaq üçün o, Həştəri mahalında da yaşamış, ancaq daha sonra yenidən Marağaya qayıtmışdır. Burada yenidən təqiblərə məruz qalan Şükuhi səyahətə çıxaraq Türkiyə, Ərəbistan, Orta Asiya və digər yerlərdə olmuşdur. Ömrünün sonuna yaxın (1885) Məkkəyə gedərək həcc ziyarətində olan Şükuhi 1896-cı ildə Marağada vəfat etmişdir.

Şükuhinin dünyagörüşündə dini-əxlaqi görüşlər əsas yeri təşkil edir. Belə ki, onun şeirləri-

Guya ki, düşüb cənnətə bir zəngilər oynar.

Eyni zamanda, o, qezəllərin də dünyanın sirli məsələlərindən də bəhs etmişdir. Şükuhi də, Qazi Bürhanəddin kimi gələnin gələnin bir olduğu kimi qalanın da bir olması, əvvəl və axırın hansı mənada dərki məsələsini ortaya qoymağa çalışmışdır. Şükuhi yazır:

**Gələnin birdir, gedən birdir, qalan bir,
Gələnin qalmaz, gedən gəlməz, əcab sir.
Bir əvvəl var, bir axır var deyirlər.
Bu bir sözdür, nə əvvəl var, nə axır.
Açar min məclisi-bazi dənədəm,
Tamaşaya qurulmuşdur bu çadır.
Məali-kürü imandan xəbər yox,
Nə fərq eylər bu mömindir, o kəfir.**

**Pəs nuri-rəsuli-həq mənəm, mən,
Pəs əvvəli-maxələq mənəm, mən.
İnsan mən ilən olur müəzzəm,
Mən etmişəm aləmi münəzzəm.
Hər əhli-rəşadə hədiyəm mən,
Hər pəşənin ustadiyəm mən.
Hər kamilə feyzi-mütləqəm mən,
Ayineyi-tələti-həqəm mən.
Məndən o kəsin ki, yox nəsibi,
Öz kişvərinin olur qəribi.**

"Eşq" özü də eqoizmdə heç də "Əql"dən geri qalmır. Yalnız "Əql" ilə məcburən etdiyi müharibə zamanı "Eşq" in "ağlı" başına gəlir və üzünü Tanrıya tutaraq deyir:

**Bir bəndeyi-acizəm, xudaya,
Rəhm eylə, köməksizəm, xudaya.
Ya Rəb, təəhhüd eylərəm mən,**

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları (XIX yüzil)

**Bu çökdə şikəst tapsa düşmən.
Hiç eyləməyəm siyah bəxtin,
Vərrəm yenə Əqlə tacü-təxtin.**

Məhz Tanrıya etdiyi bu müraciətdən sonra "Eşq" qardaşı "Əql" üzərində qələbə çalsada, ancaq verdiyi vədə əməl edərək taxt-tacını onun özünə qaytarır.

Ümumiyyətlə, Şükuhi bu məsnəvisində məcazi obrazlarla (Eşq, Əql, Hüsn, Səbr, Fikir, Zülf, tel və s.) insanın əsil mahiyyətini açıb göstərməyə çalışmışdır. Burada əsas məsələ insanın rəsiional və hissi duyğularının hansı şəkildə öz əksini tapmasıdır. Mü-təfəkkir bu əsərində göstərməyə çalışırdı ki, rəsiional hərəkətlərin özünə birmənalı haqq qazandırmaq mümkün olmadığı kimi, hissi idrakdan çıxış etməyin özü də tamamilə yanlış görünməz. Başqa sözlə, insan elə bir məx-

Şükuhinin dünyagörüşündə dini-əxlaqi görüşlər əsas yeri təşkil edir. Belə ki, onun şeirlərinin mahiyyətində insana sədaqət, insana məhəbbət, insanın dözümlülüyü mühüm yer tutmuşdur. Özünü "Fərhad" kimi təqdim edib xəyali "Şirin" uğrunda mübarizə edən Şükuhinin dünyagörüşündə əxlaqi-mənəvi keyfiyyət hər şeydən yüksəkdir. Bu anlamda onun müraciət etdiyi "Şirin" sadəcə məcazi xarakter daşıyır, burada əsas müqəddəs sevgidir...

nin mahiyyətində insana sədaqət, insana məhəbbət, insanın dözümlülüyü mühüm yer tutmuşdur. Özünü "Fərhad" kimi təqdim edib xəyali "Şirin" uğrunda mübarizə edən Şükuhinin dünyagörüşündə əxlaqi-mənəvi keyfiyyət hər şeydən yüksəkdir. Bu anlamda onun müraciət etdiyi "Şirin" sadəcə məcazi xarakter daşıyır, burada əsas müqəddəs sevgidir. O, bir şeirində yazır:

**Üzuvə lələ desəm, ləleyi-
həmra sevinər,
Bu boya sərvi desəm, sərvi-
dilərə sevinər.**

**O qara gözlərivü nərgizə ox-
şatsam əgər,
Fəxrədən gülşən ara nərgizi-
şəhla sevinər.**

Yaxud da:

**Zülfün gülli-ruyində gəlir rəq-
sə həvadən,**

Qeyd edək ki, şeirləri ilə yanaşı, onun Füzulinin "Bəngü-Badə" əsərinə nəzire kimi yazdığı "Münazirəyi-Əqlü Eşq", eyni zamanda "Bəzzazların öyünməsi", "Cəlalə öyüd", "Şükuhinin cavanlıqda ilk dəfə Marağa səfəri" məsnəviləri də vardır.

"Münazirəyi-Əqlü Eşq" məsnəvisində o, düşmənçiliyi, müharibələri pisləmiş, mənəvi azadlığı, əxlaqi paklığı, barışı və insani sevgini tərənnüm etmişdir. O, bu məsələləri "Ruh" şahının oğlanları "Əql" və "Eşq" adlı obrazların timsalında önə çəkmiş, adlarından da göründüyü kimi, birinin əqlinin üstünlüyünü, o birinin də gözəlliyi ilə öyünməsinin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Əslində "Əql" ağıllı, bilikli olsa da, o da özündən razıdır və mənəm-mənəmlik iddiasındadır. Şükuhi "Əql" in dilindən özündən razılığı ya da eqoizmi belə izah edir:

luqdur ki, ağıllı hərəkətləri zamanı da eqoizmə yuvarlana bilər, hissi-intuitiv hərəkətləri zamanı da. Eyni zamanda, bu o deməkdir ki, insan rəsiionalıqla yanaşı, instiktiv hərəkətləri zamanı humanist mövqə tuta bilər. Yəni burada rəsiional yolu tutmuş "Əql" nə qədər ağıllı olursa-olsun, o da, eqoizmə, ya da humanizmə üz tuta bildiyi kimi, hissə üstünlük verən "Eşq"də də eyni şeyləri görmək mümkündür.

Şükuhinin yaradıcılığında ru-yakar ruhanilərin, zahidlərin tənqidi də mühüm yer tutur. Ona görə, zahidlər, şeyxlər, bir sözlə ruhanilər dindən sui-istifadə edərək min bir fəndə xalqı özlərinə ram ediblər. Məsələn, o, yazır:

**Nə mən bir abidəm-təzvirpişə,
İbadət daği alımda həmişə.
Nə şeyxəm məkr edəm əhli-cahanə,
Çəkəm səccadəmi abi-rəvanə.
Nə zahid, - məkr ilə xalqı edəm ram,
Əlimdə səbheyi-səccadəndən dam.**